
En de mens schiep God naar zijn beeld

Inhoudsopgave

1.	Inleiding.....	2
2.	Religie en Ideologie.....	3
3.	De sociale psychologie van religie.....	6
4.	Individuele religieuze beleving.....	10
5.	Conclusie.....	12
6.	Literatuur.....	13

PF 2.02 Inleiding in de levensbeschouwingstheorie versie 0.4d sep 1997

Gerrit van Dalftsen
M. Andriessenrade 56
2907 MA Capelle a/d IJssel

Wijsbegeerte
Stud.nr. 917 3226

1. Inleiding

Religie is een intrigerend verschijnsel. In Nederland valt te constateren dat de ontkerkelijking toeneemt, maar tegelijk is de omvang van de Evangelische Omroep groter dan ooit. Voor het eerst sinds meer dan honderd jaar maakt de christelijke partij geen deel meer uit van de regering, maar het christelijk denken blijft onlosmakelijk met de samenleving verweven.

Het christelijke denken is in zijn oorsprong gestoeld op de Griekse en Hebreeuwse tradities. Het was de Griekse jood Philo van Alexandrië (50 n.C.) die het Hebreeuwse monotheïsme samenbracht met het Griekse platonisme (Irwin,1989,p.202). Het later daaruit voorkomende neo-platonisme is op zijn beurt van grote invloed geweest op het christelijk denken, onder andere via Augustinus (430 n.C.; Irwin,1989,p.218). Sinds Keizer Constantijn (337 n.C.) zijn de christelijke kerk en de staat nauw met elkaar verbonden geweest. In de feodale middeleeuwen vertegenwoordigde de rooms-katholieke kerk met haar centralistische organisatievorm feitelijk het overheidsgezag. Eerst na de Reformatie vindt ontvlechting van kerk en staat plaats, maar religie en maatschappelijke verhoudingen blijven nauw aan elkaar gerelateerd. Volgens Weber in zijn studie 'De Protestantse Ethiek en de Geest van het Kapitalisme' heeft het protestantisme meer dan enige andere geloofsovertuiging de ontwikkeling van het kapitalisme bevorderd. Critici van Weber vragen zich af of de relatie niet juist omgekeerd ligt, en de Reformatie een gevolg was van de gewijzigde maatschappelijke verhoudingen (Tawney,1926,p.16).

Vanwege deze verwevenheid van religie en samenleving, waarbij niet helder valt vast te stellen welke nu bepalend is voor wat, kan in een politiek-filosofische studie een reflectie over de plaats van religie in de samenleving niet achterwege blijven. Uitgaande van de constatering van de verwevenheid van religie en samenleving, de permanentie waarmee zich deze verwevenheid over de eeuwen voortzet, en over een breedte die alle grote godsdiensten betreft, is de vraagstelling van dit paper:

Wat is het kenmerkende van religie, dat het zijn rol in de maatschappelijke orde in deze omvang en met zoveel succes vervult?

Religie is lange tijd in de filosofie afgedaan als een non-issue. Een verschijnsel dat met het voortschrijden van de wetenschap vanzelf zou verdwijnen. Dat doet het blijkbaar niet, en periodiek zien we een revitalisering van religieuze bewegingen en van religieuze ervaringen. Dit paper doet een poging om mechanismen te zoeken die dit blijvend succes van religie verklaren. Een belangrijke toets voor de besproken theorieën is de vraag of die theorie kan verklaren waarom individuele mensen overtuigd religieus blijven, terwijl hun religie hun sociaal achtergestelde positie bevestigt; of waarom zij religieus blijven terwijl zij aantrekkelijke wetenschappelijke theorieën beschikbaar hebben. Sociologische theorieën van religie (Stark,1987), en taal filosofische theorieën (Braithwaite,1955) geven onvoldoende antwoord op deze toetsvraag.

De zoektocht begint met de verwevenheid van religies met de maatschappelijke orde. De insteek is hier de relatie tussen religie en ideologie. Vervolgens wordt de rol van religie op microsociaal niveau onderzocht. Daarbij wordt met name ingegaan op sociaal-psychologische mechanismen in gesloten groepen. De macro- en microsociale theorieën vormen een belangrijke context voor individuele religieuze beleving, maar kunnen die onvoldoende verklaren. Daarom worden de individueel-psychologische mechanismen van religieuze beleving verder onderzocht. Deze mechanismen kunnen in zekere mate een bevredigend antwoord geven op de toetsvraag. Op dat fundament kan vervolgens een samenhangende theorie van religie ontwikkeld worden.

De vraagstelling in het paper komt voort uit verbazing over het succes van de EO, en uit een betrokken, maar atheïstische benadering van religieuze verschijnselen. Voor de verklaring daarvan wordt afgezien van metafysische veronderstellingen. Uitgangspunt is dat religie en diens succes voldoende te verklaren is vanuit politiek-sociale, sociaal-psychologische en psycho-biologische mechanismen.

2. Religie en Ideologie

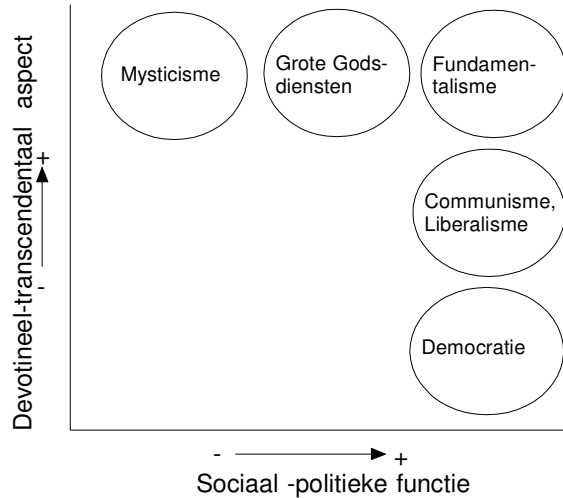
Religie is van invloed op de inrichting van de samenleving ten aanzien van normen en waarden, de vormgeving van sociale instituties, de economische moraal en de sociale rechtvaardigheid. De keuzen die hierin gemaakt zijn, worden gelegitimeerd in een stelsel van religieuze uitspraken. Niet zelden kunnen we constateren dat de maatschappelijke werking van een gevestigd religieus systeem daarin bestaat dat het de bestaande maatschappelijke verhoudingen legitimeert en de heersende sociale verdeling van maatschappelijke inkomen bevestigt. Tegelijk zien we dat door revolterende groepen aan religieuze uitspraken claims ontleend worden die de verrotting van de zittende elite moeten aantonen. Jeffner noemt dat de sociaal-politieke dimensie van religie (Jeffner, 1988, p.44).

Religie heeft vanuit dit perspectief gezien de werking van een ideologie. Door Jeffner (1988, p.41) wordt ideologie beschreven als:

- een systeem van theoretische overtuigingen, waarden en normen,
- dat gedeeld wordt door een groep mensen,
- dat houdingen en acties rechtvaardigt,
- dat een sociale orde verdedigt die de belangen van een groep of klasse bevordert,
- en dat een sociaal politieke functie heeft.

Het verschil dat religie van ideologie onderscheidt is het veronderstelde bestaan van een bovenmenselijk wezen van wiens gunsten het welzijn van de mensen afhangt (Devine, 1986, p.272). Geclaimd wordt dat het bovennatuurlijk wezen de autoriteit is van de normen, waarden en overtuigingen die de maatschappelijke verhoudingen reguleren, en die op grond daarvan boven twijfel verheven zijn.

De relatie met de bovennatuurlijke wereld wordt onderhouden door middel van religieuze rituelen en gebed. Volgens Jeffner (1988, p.43) worden alle religieuze stelsels gekenmerkt door een transcendentale theorie over de uiteindelijke macht die de wereld regeert en de manier waarop via gebed met deze kracht in contact gekomen kan worden. Hij noemt dat de devotieel-transcendentale dimensie van religie. Jeffner (1988, p.44) zet in een matrix de devotieel-transcendentale dimensie van religie uit tegen de sociaal-politieke dimensie en probeert daarin de belangrijkste godsdienstige en politieke stelsels te ordenen.

Figuur 1. Religie en Ideologie naar devotionele en politieke dimensies

(Fundamentalisme is hier een verzamelterm voor fundamentalistische bewegingen in het christendom, islam, zionisme e.d.)

Het plaatsen van religieuze en ideologische bewegingen in een dergelijk diagram is niet eenvoudig. Dat maakt duidelijk dat religie en ideologie niet goed van elkaar te scheiden zijn. Indien de politieke dimensie ontbreekt, komen we niet uit op 'pure' religie, maar op een naar binnen gekeerd mysticisme die we niet direct als religie willen aanmerken. Anderzijds is ideologie zonder transcendentiaal element nog wel denkbaar, maar zonder devotioneel element nauwelijks.

Devotionaliteit is een belangrijk element voor een succesvolle ideologie en omgekeerd is politiek streven een belangrijk ingrediënt voor een succesvolle religie. Het devotioneel idee verschaft een holistisch perspectief op de wereld waarin de herkomst en de toekomst van de mensen, hun bestemming en taak, in een samenhangend verhaal worden neergezet. In de ideologie wordt dat verhaal door de zittende elite gebruikt om de bestaande sociale stratificatie en verdeling van schaarse middelen te legitimeren, en door de aankomende nieuwe elite om de gerechtigheid van een nieuwe sociale orde op te baseren. Stark (1987, p.317) spreekt in dit verband over religieuze innovatie. Vaak is het zo dat een gevestigde machtsorde in de vanzelfsprekendheid van zijn macht zijn machtsbasis gaat veronachtzamen. Een uiting daarvan is dat de sociale normen en waarden die in de religie verankerd zijn, niet meer nageleefd worden. Gaat het dan ook nog economisch slechter, en de leefsituatie van bevolkingsgroepen komt in het gedrang, dan ontstaat er een voedingsbodem waarin een aankomende machtselite houvast kan vinden. Belangrijk middel om de houvast uit te bouwen is daarbij een herarticulatie van de religieuze verhalen waarin de opvattingen over verdeling van de sociale goederen door de nieuwe elite worden verwoord ¹.

De uitdrukking van sociale verdeling van maatschappelijke goederen is een belangrijk kenmerk dat moet worden toegevoegd aan de kenmerken van religie volgens Jeffner en Devine. Juist deze verwoording van sociale verdeling (en de naleving ervan door de machtselite) is belangrijk in het structureren van een stabiele relatie tussen de machtselite en zijn machtsbasis. Opvattingen over sociale verdeling worden veelal door de aankomende machtselite geformuleerd en hoeven niet noodzakelijk vanuit het perspectief van de onderliggend partij ontwikkeld te worden. Voor het

¹ Deze beweging wordt schitterend geïllustreerd in een artikel in de NRC over het Mouridisme (een moslim secte) in Senegal en hoe deze de sociale verhoudingen structureert. NRC 16/08/97, 'De wonderbaarlijke terugkeer van Ahmadou Bamba'.

creëren van draagvlak is het wel noodzakelijk dat de onderste maatschappelijke lagen meedelen in de maatschappelijke inkomsten. De voordelen die religie heeft ten opzichte van ideologie is dat men ook kan appelleren aan een hiernamaals waarvoor men zich in het aardse leven opofferingen moet getroosten. Ideologie kan in dat geval hoogstens beloften doen naar betere sociale omstandigheden voor de kinderen.

De beschreven mechanismen kunnen geïllustreerd worden met de samenhang tussen de Reformatie en de opkomst van het kapitalisme. Weber ontwikkelde de stelling dat het calvinisme de vader van het kapitalisme is (Tawney, 1926, p.172). Tawney laat zien dat eerder het omgekeerde het geval is en dat het protestantisme de religieuze legitimatie is van de ideologie van een nieuwe klasse van handelslieden. In de 17-e eeuw voltrok zich in Europa een economische revolutie, samenhangend met de ontdekking van Indië en de Amerika's, de ontmanteling van de feodale structuren, de opdeling van gemeenschappelijke weidegronden, de verdeling van kerkelijke bezittingen, de opkomst van de rijke handelssteden, toenemende geletterdheid, en een staat die de regelgevende positie van de kerk overneemt. Dit leidde tot een sociale ontworteling van vele kleine boeren die tot armoede en landloperij vervielen. Dit is beeldend verwoord door Marx in zijn Kapitaal (Marx, H.24,).

Het economisch handelen van de nieuwe rijken sloot niet aan bij de economische moraal die tot dan toe door de kerk werd uitgedragen (bijvoorbeeld verbod op rente). De handelskapitalisten beriepen zich erop dat zij door deugdzaam leven en eigen ijver tot hun voorspoed gekomen waren, waaruit de doctrine voortkwam dat individuen zelf verantwoordelijk zijn voor hun daden en de positie waarin zij verkeren, en dus ook zelf verantwoordelijk zijn voor hun armoede. De ontwortelde boeren zouden onvoldoende arbeidsdiscipline kennen, en zouden daar van overheidswege toe gebracht moeten worden, wat leidde tot gedwongen tewerkstelling. Dat was tegelijk ook in het belang van de pachters en manufactuureigenaren die behoefte hadden aan goedkope arbeidskrachten. In het protestantisme is de nieuwe economische moraal van sociale verdeling vormgegeven die aansluit bij de kapitalistische samenleving.

Waar het bij sociale verdeling om gaat is dat de minder bedeelden toch kunnen delen in de inkomsten van de samenleving. De feodale structuren, geflankeerd door de katholieke kerk waren niet in staat de nieuwe inkomsten uit de handel te verdelen, terwijl door die nieuwe inkomsten de feodale inkomstenbronnen infleerden en niet meer instaat waren de grote delen van de bevolking van inkomsten te voorzien. Ontworteling was het gevolg. De nieuwe rijken konden deze bevolkingsgroepen op andere wijze van inkomsten voorzien, ook al moest daar onbarmhartig hard voor gewerkt worden. Dat harde werken werd in het protestantisme juist tot deugd verheven.

Religie is plooibaar rond een zich ontwikkelende sociale orde, maar religie is meer dan alleen ideologie. Religie als ideologie beschouwd geeft een onvoldoende verklaring voor religieuze verschijnselen. Ideologie alleen kan niet de toetsingsvraag beantwoorden waarom sociale onderklassen hun uitzichtloze situatie in een religieuze berusting accepteren, en waarom zij zich opofferingen getroosten vanwege het uitzicht op een beter hiernamaals. Religie kan onvoldoende verklaard worden vanuit alleen een macro-sociale invalshoek. In het volgende hoofdstuk wordt religie in de sociaal-psychologische sfeer uitgewerkt.

3. De sociale psychologie van religie

Het is opmerkelijk dat in de godsdienstfilosofie zich vrijwel niemand bezighoudt met religie als sociaal proces. De artikelen in Mitchell (1971) behandelen uitsluitend onderwerpen op epistemologisch, taal filosofisch of metafysisch gebied. De kernvraag daarin betreft steeds weer de vraag of en hoe de waarheid en redelijkheid van religieuze uitspraken vastgesteld kan worden. Deze discussies zijn onbevredigend omdat "...ofwel (i) godsdienst is betekenisloos omdat het niet falsifieerbaar is, of (ii) het is betekenisvol maar in feite gefalsificeerd" (Mitchell, 1971, p.2).

Braithwaite (1955) probeert het probleem van de religieuze waarheidsclaims te omzeilen, wanneer hij een benadering voorstelt om empirisch vast te kunnen stellen of een religieuze uitspraak betekenis heeft. De verificationistische definitie van betekenis (de betekenis van een uitspraak is de methode van zijn verificatie) gaat volgens Braithwaite voor religieuze uitspraken niet op, omdat zij niet empirisch verifieerbaar zijn. Toch kunnen we niet zeggen dat religieuze uitspraken geen betekenis hebben. Braithwaite's discussie is een produkt van zijn tijd, want kort daarvoor (1953) heeft Wittgenstein zijn *Philosophical Investigations* gepubliceerd. Braithwaite neemt van Wittgenstein de uitspraak '*meaning is use*' over, wat inhoudt dat een uitspraak begrepen is, indien er adequaat op wordt gereageerd. Op die manier is wel empirisch verifieerbaar of religieuze uitspraken betekenis hebben. Het vraagstuk van de waarheid van die claims verdwijnt daarmee naar de achtergrond. Braithwaite benadrukt dat het niet noodzakelijk is dat de gelovige ervan overtuigd is dat de verhalen uit het taalspel waar gebeurd zijn, om toch als religieuze en morele leidraad te kunnen fungeren.

Braithwaite's benadering komt dicht bij een sociale handelingstheorie: Wat de adequate wijze van reageren is, ligt besloten in het taalspel van de groep. Personen worden in hun opvoeding geïnitieerd in dit taalspel en zijn op die wijze in staat tot adequaat reageren. Door zijn eis van empirische toetsbaarheid kan Braithwaite slechts een beperkte set van religieuze verschijnselen beschrijven. Het religieus handelen beperkt Braithwaite voornamelijk tot het empirisch beter waarneembare morele handelen, en de daartoe motiverende verhalen beperkt hij tot verhalen die in principe empirisch waarneembaar hadden kunnen zijn. Buiten zijn beschouwing blijven de mythische verhalen die empirische proposities ontberen (Braithwaite, 1955, p.86). Religie op Braithwaite's manier beschreven leidt tot een mager verklarend model. Het laat belangrijke aspecten van religieus handelen en van religieuze beleving buiten beschouwing. De opmerking van de gelovige is terecht wanneer die zegt dat hij zijn geloof niet herkent in Braithwaite's beschrijving van religieus handelen.

Voor een benadering van religie vanuit de sociaal-psychologische context is de empirische inhoud van religieuze uitspraken geen vereiste; en ook is logische coherentie daarvan geen strikte voorwaarde. Het is onjuist te denken dat religie behoefte heeft aan een rechtvaardiging door aan te tonen dat het onderzoekbaar is, of dat het waar is (Mitchell, 1971, p.5). Argumentatie speelt een ondergeschikte rol binnen het geloof (Phillips 1970, p.124). Voor religieuze uitspraken is het Wittgensteiniaanse begrip taalspel een goede aanduiding. Het taalspel is het produkt van de sociale interactie binnen een groep en speelt een rol in het verschaffen van betekenis. Betekenis in een religieus taalspel wordt niet ontleend aan de argumentatie naar een bepaalde conclusie of bewijs, maar aan hoe dit het leven van een persoon reguleert ten aanzien van de fundamentele onderwerpen van het leven als geboorte, gezin, ziekte en dood. Religieuze overtuigingen kunnen niet begrepen worden wanneer ze ontkoppeld worden

van deze aspecten van het sociaal leven. Zolang een stelsel van religieuze uitspraken geen uitspraken doet die in aperte tegenspraak zijn met ieders waarneming en bevindingen, kunnen inconsistenties, onduidelijkheden en niet toetsbare veronderstellingen tamelijk probleemloos blijven voortbestaan. Religieuze uitsprakenstelsels zijn hermetische taalspelen doordat er effectieve sociaal-psychologische mechanismen gebruikt worden om de inconsistenties en twijfelachtige uitspraken toe te dekken. Gesloten groepen kennen een heel instrumentarium aan correctiemiddelen om deviant gedrag te corrigeren.

Vragen naar religieuze taboe-onderwerpen worden bijvoorbeeld beantwoord met al dan niet non-verbale misprijzingen. Blijft men doorvragen, dan wordt dat aangemerkt als zondige gedachten, als verzoeking van de duivel, of men citeert de uitspraak van Jezus 'geleerdheid brengt u tot razernij'. Heeft dat niet het gewenste correctieve effect, dan wordt het gedrag aangeduid als spotten met God en met de Bijbel en wordt dat ter waarschuwing geïllustreerd met verhalen hoe het spotters vergaat.

Een verhaal dat in mijn jeugd verteld werd ter lering hoe God spotters straft. Enkele opgeschoten jongens gingen 's zondags met een roeibootje op de rivier varen, wat niet hoort op zondag. Daarbij lieten ze zich spottend uit dat ze 'het donkere bos' wel eens wilden zien (Ze spotten met de dood). Het roeibootje was overbemand, en door het schommelen om elkaar bang te maken, schepte het water en kapseisde. Enkele jongens konden niet zwemmen, en in hun angst te verdrinken klampten zij zich zo aan de anderen vast, dat ook die niet konden zwemmen. Het merendeel van de jongens verdronk. Zo'n verhaal boezemt bij een kind een enorm ontzag voor God in.

Inmiddels is de vragensteller al in een zodanige ongemakkelijke positie terecht gekomen, dat hij sterk in zijn schoenen moet staan om de geloofsgenoten met ongemakkelijke vragen te blijven lastigvallen.

Religie is in belangrijke mate een groepsproces. Religie is een zeer effectief zelfreguleringsmiddel van sociale groepen in een onvriendelijke buitenwereld. Het verschafft de groep identiteit, een idee van bestemming en doel, het geeft morele voorschriften, legitimeert leiderschap, en werkt regulerend op de groepsverhoudingen. Het levert een effectief instrumentarium voor het corrigeren van deviante leden in de groep, zeker als er voor die leden geen exit opties bestaan (de mogelijkheid tot het verlaten van de groep). De economische en politieke gezagsverhoudingen in de groep worden vaak verbonden met religieuze verhalen (c.q. interpretaties van de bijbel). Afsplitsingen van kerkgenootschappen hebben vaak economische en politieke gronden. Onenigheid over de rechtheid van de leer is daarvoor een dekmantel.

Een tapijtfabrikant nam een belangrijke positie in het kerkgenootschap. Hij was een goede vriend van de dominee en deed de kerk zo nu en dan belangrijke bedragen toekomen. De fabrikant had een bedrijfsleider waar hij op een gegeven moment een zakelijk geschil mee kreeg. Die bedrijfsleider behoorde ook tot het kerkgenootschap, maar door het geschil was zijn positie aangetast. En wel op een zodanige wijze dat hij met een groep gezinnen het kerkgenootschap verliet, een eigen kerkgenootschap oprichtte en een eigen voorganger aantrok. Als reden voor deze afsplitsing gaf men dat men het niet eens was met de uitleg van de bijbel door de dominee van het genootschap van waar men uit vertrok.

Religieuze overtuiging is niet iets dat men zich als individu onafhankelijk verwerft en waarmee men vervolgens aan een religieuze gemeenschap deelneemt. Religieuze overtuiging wordt verworven in de opvoeding en de socialisatie. Als geïsoleerd individu is het zeer moeilijk om tot betekenisvolle interpretaties van de wereld en de verschijnselen daarin te komen. Kennis van de wereld wordt niet ergens 'out there' gevonden, het is uitkomst van een sociaal proces. Porter c.s. (1975, H.13) beschrijven de sociaal-psychologische mechanismen in arbeidersgroepen. Deze mechanismen zijn evenzeer relevant in religieuze gemeenschappen. Volgens Porter worden verschijnselen geïnterpreteerd en geduid binnen het kader van de verhalen die leven in de gemeenschap. Jonge of nieuwe leden van de gemeenschap wordt geleerd welke verschijnselen in de wereld zij kunnen benaderen en interpreteren met

welke verhalen. Het effect van deze socialisatie is dat de leden van de groep een gemeenschappelijk beeld hebben van de groep in zijn soms vijandige omgeving, maar ook van de roldifferentiatie en structuur binnen de groep. Porter beschrijft wanneer leden met name interpretaties over de werkelijkheid overnemen van de groep: i) indien de doelstellingen voor het individu onduidelijk of dubbelzinnig zijn, ii) indien het individu zich niet gekwalificeerd acht om verschijnselen in de omgeving in het juiste kader te plaatsen, iii) wanneer de groep geloofwaardig is en men voordeel van de groep ontvangt, iv) of wanneer er zich een unanimitieit in de groep uitsprekt over de interpretatie. De groepswaarden bepalen in belangrijke mate wat het individu vindt. (Porter, 1975,p.379).

Overdracht van waarden vindt niet alleen plaats door verbale overdracht, maar ook door voorbeeldgedrag. Zo nemen nieuwe ouderlingen bijvoorbeeld gedrag van de dominee over, waar het gaat om woordgebruik (taalspel!) en formuleringen, houding, gewichtigheid, begroeting e.d. Kinderen in christelijke gezinnen krijgen vaak de taak om de maaltijd te openen met gebed, en raffelen in onverstaanbaar tempo het Onze Vader af. Voor de kinderen wordt het gebed in eerste instantie geassocieerd met eten. Eerst op latere leeftijd leren zij ook de inhoud van het gebed kennen en nemen de gepaste eerbied aan. Dat laatste wordt weer overgenomen van het voorbeeldgedrag van anderen zoals de ouders, leraren, ouderlingen, de dominee e.d.

Volgens Porter leidt door de sociale omgeving geïnduceerde gedragsveranderingen vervolgens ook tot attitude en affectieve veranderingen, die in lijn zijn met het gedrag. Porter(1975,p.383) noemt daarvoor twee mechanismen, dissonantiereductie en zelfattributie. Indien iemand handelt op een manier die niet in overeenstemming is met zijn attitude en gevoelens, dan ervaart hij wat Festinger noemt cognitieve dissonantie (Porter 1975,p.383). Dat kan hij op twee manieren oplossen, door niet meer zodanig te handelen, of door de gevoelens aan te passen: dissonantiereductie. Indien de handelingen door de groep geïnduceerd en bevestigd worden, de persoon sterk afhankelijk van de groep is, en de exit optie een te zware tol vraagt, dan zal de persoon zijn gevoelens en attitudes aanpassen zodat deze meer in lijn zijn met de handelingen.

Zelfattributie is de theorie dat een persoon zichzelf motivationele redenen toedraagt, die zijn door de groep geïnduceerd gedrag verklaren. Belangrijke toevoeging is dat deze mechanismen niet werken indien een persoon uitdrukkelijk gedwongen wordt tot de handelingen. Het mechanisme werkt alleen, indien de persoon in principe vrij is tot handelen, maar aan de groep veel waarde, ondersteuning, geborgenheid, maar ook materiële voordelen ontleent. De persoon dient de groep als positieve referentiegroep te zien waar hij bij wil horen. Dit is in de regel de afhankelijke positie waarin kinderen verkeren, maar geldt ook voor nieuwkomers die tot de groep willen gaan behoren.

Beide mechanismen spelen ook een belangrijke rol in religieuze gemeenschappen, en zeker indien die nauw verweven zijn met economische gemeenschappen. In eerste instantie induceert de groep gedrag naar nieuwkomers en kinderen. De gemeenschap bezit effectieve mechanismen om eventueel ongewenst gedrag te corrigeren. In tweede instantie worden via de psychologische mechanismen van dissonantiereductie en zelfattributie de bij de geïnduceerde handelingen (waaronder ook woordgebruik, en devotionele houding) de toepasselijke attitudes en affecten geïnduceerd.

Sociaal-psychologische mechanismen lijken in belangrijke mate te kunnen verklaren waarom sociale onderklassen zo kritiekloos de religieuze moraal aanvaarden die voor hen niet altijd even gunstig uitpakt. Tot voor kort bestonden samenlevingen uit tamelijk gesloten gemeenschappen. De

mogelijkheden voor geografische mobiliteit waren gering, de informatievoorziening was zeer beperkt en de mensen waren op wederzijdse hulp aangewezen. Het was de sociale bovenlaag van ondernemers, de grotere boeren en de middenstanders die de belangrijke posities innamen in de gemeenteraad, de kerkeraad en de schoolbesturen. In de dorpse gemeenschappen is dit heden ten dage nog steeds het geval. In die posities waren zij ook doorslaggevend in het aanstellen van dominees en onderwijzers, die gerekruteerd werden (en worden) vanuit opleidingsinstituten die de Bijbel interpreteerden op een wijze die aansloot bij de belevingswereld van de lokale bovenlaag. (Niet zelden zijn die opleidingsinstituten opgericht door zeer markante persoonlijkheden - een Abraham Kuyper-, die het religieuze uitsprakenstelsel her-articuleerden in het licht van de gewijzigde maatschappelijke verhoudingen, en daarmee belangrijke verschuivingen in het geloofsleven teweeg brachten (Van Rooden,1996)). Op deze wijze monopoliseert de sociale bovenlaag de interpretatiekaders waarmee de wisselvalligheden van het leven in onderlinge verbanden worden geplaatst. De geslotenheid van de gemeenschappen en de economische afhankelijkheden daarin maakt het voor de onderlaag zeer moeilijk om tot een andere theologie te komen dan die men van de dominee aangereikt krijgt.

In de steden waar de economische gemeenschappen minder gesloten zijn, zien we dan ook een veel groter diversiteit aan religieuze gemeenschappen. Vooral wanneer zich in de vorige eeuw intellectuelen gaan bezighouden met de benarde situatie van de fabrieks- en landarbeiders, zien we daar alternatieve (socialistische) interpretatiekaders ontstaan tégen de gevestigde machtsverhoudingen. In die interpretatiekaders is de relatie met religieuze beleving verdwenen of naar de achtergrond gedrongen.

In de huidige samenleving met een grote mate van mobiliteit en een open informatievoorziening is de relatie tussen religie en economische verhoudingen in verregaande mate ontkoppeld. In 1994 trad in Nederland voor het eerst een kabinet aan waarin de christelijke partijen niet vertegenwoordigd zijn. Een onderzoek van KASKI (1995) laat zien dat de betrokkenheid in een parochie of gemeente samenhangt met het geloof in God, en dat omgekeerd het geloof verdwijnt indien mensen lange tijd niet meer in de kerk komen. Onderdeel uitmaken van een geloofsgemeenschap en geloofsbeleving versterken elkaar. Mag kerkbezoek teruglopen, tegelijk is de Evangelische Omroep groter dan ooit en zijn de EO jongerendagen zeer succesvol. Met het veranderen van het bindingsmechanisme van de groep, verandert ook de uitingsvorm van de religie.

Het is opvallend dat religieuze beleving blijft voortbestaan en zich in nieuwe vormen manifesteert, ook wanneer er geen noodzaak meer bestaat om tot een groep te behoren van waaruit een religieuze beleving geïnduceerd zou kunnen worden. Hoewel religieuze beleving en groepsprocessen nauw samenhangen en elkaar versterken, kan niet de stelling verdedigd worden dat religieuze beleving voldoende vanuit sociaal-psychologische mechanismen verklaard kan worden. Zelfattributie is als mechanisme niet sterk genoeg om religieuze beleving te induceren. Er is bij zelfattributie een component van vrijwilligheid nodig die voorafgaat aan het aannemen van de religieuze overtuiging, en die niet voldoende verklaard kan worden uit de materiële voordelen die geloof mogelijk mee zou kunnen brengen. Dat houdt in dat religieuze beleving vanuit twee kanten moet komen. Het individu moet al een ongearticuleerde religieuze ervaring hebben, die vervolgens gevormd kan worden door de religieuze interpretaties daarvan vanuit de gemeenschap.

4. Individuele religieuze beleving

Religie is onvoldoende te verklaren als iets dat vanuit de sociale omgeving in personen wordt geïnduceerd. Religieuze ervaring moet ook uit het individu zelf voortkomen. Een aanknopingspunt daarbij biedt James (1902,p.377) die religieuze gevoelens als volgt omschrijft:

- een beleving die zich doet gevoelen als een verrijking van het leven;
- een gevoel van geborgenheid, een stemming van vrede en een overwicht van liefhebbend affecties.

Dit bewerkstelligt in de persoon een positief, energiegevend gevoel van het hebben van een bestemming, het onderdeel zijn van, en het mee delen in een groter geheel, resulterend in een opgeruimd gevoel van er weer tegenaan te kunnen. Dit vitaliserende en hoopgevende gevoel vormt een belangrijke bron om met de moeilijkheden, de teleurstellingen en het verdriet van het leven verder te kunnen leven. Volgens James (1902,p.391) is dit gevoel het resultaat van een psychologisch-biologische toestand die hij als een van de belangrijkste biologische functies van de mens classificeert.

Religieuze ervaring is in James' opvatting een speciaal type van emotionele ervaring. Emoties zijn te verbinden met mentaal-biologische hersentoestanden, en dus ook religieuze ervaringen. De these dat religieuze gevoelens een mentaal-biologische basis hebben, opent een belangrijk nieuw perspectief op religie. Het betekent dat het kunnen ervaren van religieuze gevoelens een algemene menselijke eigenschap is. Dat verklaart de verbreidheid van religies over de volkeren van de wereld, waarbij de verschijningsvormen sterk uiteenlopen, maar steeds dezelfde kernelementen optreden. De verschillen tussen mensen in aanmerking nemend is het aannemelijk dat deze biologische toestand in de ene persoon meer ontwikkeld is dan in de andere, wat de verschillen in religieuze beleving tussen personen kan verklaren, en bijvoorbeeld tussen mannen en vrouwen. Als religieuze beleving verbonden is met een mentaal-biologische toestand, dan moet deze toestand ook te beïnvloeden zijn met psychotrope stoffen. Het is inderdaad aangetoond dat door gebruik van bepaalde drugs diep religieuze ervaringen opgeroepen kunnen worden.

Ten aanzien van religieuze ervaring kunnen parallellen getrokken worden met de genetische bepaaldheid van moreel gedrag. Moreel gedrag is in zekere mate genetisch bepaald, en dat heeft ondermeer verschillen in het moreel gedrag tussen mannen en vrouwen tot gevolg. Die genetische bepaaldheid is het resultaat van het evolutionair voordeel dat moreel gedrag voor groepen heeft. Het is analoog te beargumenteren dat dit ook voor het ervaren van religieuze gevoelens opgaat. Indien religieuze gevoelens primair een emotionele toestand zijn, die een gevoel van hoop geven, een emotionele kracht waarmee de tegenslagen van het leven gepareerd kunnen worden, waarmee men het verdriet kan verwerken en waaraan men verwachting ontleent dat het eens beter zal gaan, dan vergroot dat de overlevingskans van individu en groep. Op grond van het evolutionaire voordeel daarvan kan verwacht worden dat het kunnen ervaren van religieuze gevoelens een aangeboren menselijke eigenschap is.

Religieuze gevoelens zijn functioneel. Een mens krijgt in zijn leven vele teleurstellingen en groot verdriet te verwerken. Dat gaat vaak gepaard met een gevoel van volstreekte verlatenheid en zinloosheid van het verdere leven. Religieuze gevoelens helpen daar overheen te komen en om weer perspectief in het leven te zien. Als mentaal-biologische toestand kunnen religieuze gevoelens gestimuleerd en opgeroepen worden door bijvoorbeeld ritens, dans, gebed, zang en soortgelijke groepsactiviteiten, al dan niet in samenhang met het gebruik van psychotrope stoffen. In meer primitieve samenlevingen is dit een zeer gebruikelijke religieuze verschijningsvorm. In de westerse samenlevingen zijn deze groepsactiviteiten minder

exotisch, maar evenzeer aanwezig. Het succes van de EO jongerendagen heeft zijn basis ondermeer in dergelijke mechanismen.

Voor de christelijk gelovige kan het idee dat zijn religieuze ervaring samenhangt met een bepaalde fysiologische toestand van de hersenen aanvaardbaar zijn. Hij zal echter niet aanvaarden dat het lichaam zelf deze gevoelens initieert. Voor de gelovige ontstaan deze gevoelens in zijn relatie met God en is God daarvan de oorzaak. De gelovige richt zich in zijn gebed tot God, en voelt zich bevestigd in zijn gevoelens. De gelovige ervaart God daarin. James is in zijn pragmatisme bereid de in de religieuze beleving ervaren werkelijkheid (die van God) ook als reële werkelijkheid te accepteren: '*... dat wat effecten produceert in een andere realiteit, moet zelf een realiteit genoemd worden*' (James, 1902, p.399). Wanneer we echter het scheermes van Ockham zijn werk laten doen, dan is er voor de verklaring van religieuze ervaring niet méér nodig dan de betreffende mentaal-biologische toestand te stellen.

Omdat het een emotionele ervaring is, is de intellectuele inhoud van de religieuze ervaring gering (James, 1902, p.391). De intellectuele inhoud wordt eerst in de verwoording van de ervaring toegevoegd. Omdat geen enkele andere interpretatiemaatstaf beschikbaar is dan de reëel zichtbare wereld, verwoorden mensen religieuze ervaringen in antropomorfe begrippen. Het religieuze gevoel van een helpende kracht, van geborgen zijn in een omvattender geheel, wordt verwoord in de figuur van God als Vader en als Verlosser: *De mens schiep God naar zijn beeld*.

Het interpreteren van de religieuze gevoelens is een intellectuele activiteit. Deze houdt in het verwoorden van de gevoelens, en het aanbrengen van consistentie in de gekozen bewoordingen zodat samenhangende verhalen ontstaan. Succesvolle verhalen geven steeds een ontwikkelingsperspectief, waarbij het heden op een ontwikkelingspad ligt vanuit een historische situatie, meestal van groepsideologische aspecten gespeend, naar een verwachtingsvolle en ideale toekomstige situatie. Het ontwikkelen en bewaken van de verhalen wordt gemonopoliseerd door de intellectuele bovenlaag van de priesters, de theologen en de dominees. Omdat deze veelal verbonden zijn met de politieke bovenlaag, hanteren zij een perspectief op de samenleving die het perspectief van de bovenlaag is. Religieuze gevoelens worden daardoor gekanaliseerd teneinde de bestaande sociale stratificatie te legitimeren, dan wel om de sociale rechtvaardigheid volgens de aankomende elite te ondersteunen. Bij het optreden van veranderingen in de samenleving en diens natuurlijke omgeving verandert het interpretatiekader van de religieuze ervaringen, en dus ook de interpretatie en verwoording ervan. Dit maakt het begrijpelijk dat hoewel God wordt voorgesteld als eeuwig en onveranderlijk, de interpretaties over wat God voor heeft met de wereld en hoe mensen daar naar dienen te leven (Leven naar de wil van God) in relatief korte tijd 180 graden kunnen veranderen. Zie hiervoor in het vorige hoofdstuk de ontwikkeling van de in God gelegitimeerde economische moraal in de 16-e en 17-e eeuw .

De aantrekkelijkheid van de these van de mentaal-biologische oorsprong van religieuze gevoelens is dat het de constantie van religieuze ervaringen verklaart en tegelijk de rijkheid aan religieuze verschijningsvormen. Dit is wat sociologische theorieën van religie ontberen. Het verklaart ook waarom de sociale onderlaag de religieuze interpretatie van de bovenlaag overneemt. De onderlaag heeft inderdaad religieuze ervaringen, en die zijn echt. Doordat de bovenlaag de interpretatiekaders monopoliseert is er geen ander interpretatiekader om die ervaringen te verwoorden dan dat van de bovenlaag. Het verklaart ook de diversiteit aan interpretatiekaders wanneer deze niet meer gemonopoliseerd zijn (bijvoorbeeld in de huidige samenleving). En het

verklaart waarom wetenschappers toch diep religieus kunnen zijn. Zij hebben de religieuze ervaring, en het mechanisme van dissonantiereductie zorgt ervoor dat zij het kunnen combineren met hun wetenschappelijke inzichten. En het verklaart het succes van de EO jongerendagen. De jongeren hebben religieuze ervaringen, waarbij traditionele kerkelijke interpretatiekaders niet meer van deze tijd zijn. De EO blijkt in staat om een nieuwe, passende uitingsvorm aan te bieden. De these leidt tot de verwachting dat religie geen verdwijnend fenomeen zal zijn en dat steeds nieuwe vormen van religieuze beleving het licht zullen zien, die aansluiten op de mogelijkheden en omstandigheden in de samenleving.

In de drie hoofdstukken van dit paper is een samenhangende theorie van religie ontstaan, die zijn basis heeft in de individuele religieuze ervaring. Deze theorie kan verklaren waarom mensen de hun gegeven religieuze interpretatiekaders accepteren, ook als die hun achtergestelde sociale toestand bestendigt, en kan ook verklaren waarom moderne jongeren met een gedegen opleiding toch religieus zijn. Misschien in sommige opzichten nog speculatief, is het vooral ook een theorie van religie die empirisch toetsbaar is.

5. Conclusie

Het onbevredigende van theorieën van religie op basis van sociologische beschrijvingen is dat zij onvoldoende verklaring kunnen geven voor persoonlijke geloofsbeleving en dat zij dit aspect wegpoetsen of buiten beschouwing laten (Zie bijvoorbeeld Braithwaite). De these dat individuele religieuze beleving in principe door ieder mens ervaren kan worden, omdat het gerelateerd is aan een mentaal-biologische toestand van de hersenen, is een belangrijke aanvulling op de sociologische en sociaal-psychologische theorieën.

De religieuze gevoelens verbonden met die hersentoestand geven een gevoel van geborgenheid en bevestiging, een gevoel van zin en richting, en deelgenoot te zijn aan een groter geheel. Deze hoopgevende gevoelens zijn belangrijk om over de tegenslagen van het leven en over de machteloosheid van de situatie heen te komen. Ongearticuleerde religieuze gevoelens treden naar verwachting spontaan op in situaties van diepe tegenslagen en wanhoop. Daarnaast kunnen de gevoelens ook geïnduceerd worden in groepsprocessen. De eerste stap naar religieuze beleving geïnduceerd vanuit de groep vindt plaats door zelfattributie ('het openstellen van je hart'). Het optreden van de religieuze beleving, wordt gezien als de reactie van God: 'God is in mijn hart gekomen'. De religieus-emotieve toestand heeft de interpretatiekaders van de directe sociale omgeving nodig (het gezin, de school, de kerk, de jongerenvereniging) om verwoord te kunnen worden. De religieuze gevoelens hebben beperkte intellectuele inhoud. Om ze communiceerbaar te maken worden ze gerationaliseerd middels een interpretatiekader waaraan intellectuele eisen gesteld worden als consistentie, rationaliteit en doelgerichtheid.

Deze interpretatiekaders zijn voortdurend aan herarticulatie onderhevig en volgen daarin de maatschappelijke ontwikkelingen. Op die manier is het te verklaren dat in religies het begrip God een opmerkelijke permanentie heeft (gerelateerd aan het voor ieder gelijke religieuze gevoel), maar dat de wil van God in de loop der eeuwen opmerkelijke wijzigingen heeft ondergaan. De wil van God blijkt vooral te sporen met het wereldbeeld van de leidende bovenlaag. De religie geeft daarmee een rechtvaardiging voor de ideologie van die bovenlaag. Religie werkt op twee manieren gunstig voor de bestendiging van de ideologie: Omdat de brede onderlaag religieuze gevoelens kent, en die alleen kan interpreteren met de kaders die de bovenlaag aanreikt, zullen zij de status-quo als godsgegeven

aanvaarden. Tegelijk helpen dezelfde religieuze gevoelens de armen om ondanks hun ellende hoop te hebben dat het eens beter zal worden.

De in dit paper ontwikkelde theorie van religie geeft een plausibele verklaring voor het succes van religie door de eeuwen heen en leidt ook tot de verwachting dat religieuze gevoelens in de toekomst zich in steeds nieuwe /vormen zullen manifesteren. Omdat wordt afgezien van metafysische veronderstellingen staat deze theorie volledig open voor empirische toetsing. En dat is het laatste verweer dat aangevoerd kan worden naar een gelovige die stelt dat hij zijn religieuze ervaring ook in deze theorie niet herkent.

6. Literatuur

- Braithwaite, R.B., 1955 An empirist view of the nature of religious belief, 1955, in: B. Mitchell, The philosophy of religion, Oxford 1971
- Devine, P.E., 1986 On the definition of "Religion", Faith and Philosophy, 3(1986)3, pag. 270-284
- Irwin, T., 1989 Classical Thought, Oxford 1989
- James, W., 1902 The varieties of Religious Experience, New York 1902, 1961.
- Jeffner, A., 1988 Religion and Ideology, in R.S. Sutherland, The Worlds Religions, London 1988, pp. 41-51.
- KASKI, 1995 Met de ontkerkelijking verdwijnt het geloof, Trouw, 21/11/95
- Marx, K. Das Kapital, in: Marx/Engels, Werke, Bd. 23, Berlin, 1974
- Mitchell, B., 1971 The Philosophy of Religion, Oxford 1971.
- Phillips, D.Z., 1970 Religious Beliefs and Language Games, in; Mitchell, Philosophy of Religion, 1971
- Porter c.s., 1975 W.P.Porter, E.E.Lawler, J.R.Hackman, Behavior in Organisations, Tokyo 1975
- Rooden, P.van, 1996 Religieuze Regimes, Amsterdam 1996
- Stark, c.s., 1987 R.Stark, W.S.Bainbridge, A Theory of Religion, New York 1988
- Tawney, R.H., 1926 Religie en de opkomst van het kapitalisme, 1926, Nijmegen 1979